

The Transformation of Islamic Historiography in the Era of the Caliphate

Mohammad. Emamzadeh Ghasemi¹ Mohammadnabi. Salim^{2*} Mahbube. Esmaili²

¹ PhD Student of Islamic History, Department of History, Shahrood Branch, Islamic Azad University, Shahrood, Iran

² Assistant Professor, Department of History, Shahrood Branch, Islamic Azad University, Shahrood, Iran

* Corresponding author email address: mohsen1967@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Emamzadeh Ghasemi, M., Salim, M., & Agha Safari, A. (2024). The Transformation of Islamic Historiography in the Era of the Caliphate. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(2), 373-390.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

In the first two centuries of Islam, there was no singular and uniform historiographical tradition, and multiple schools emerged in the regions of Medina, Iraq, Syria, Yemen, and Iran. Gradually, the tension between the perspectives of court historians and other chroniclers, the vastness of Islamic culture, and the relative freedom of historians in employing the method of observation or narration led to the creation of works with different approaches. Nevertheless, Islamic historiography in the third and fourth centuries A.H. shifted towards a narrative-oriented discourse and made less use of analytical and critical perspectives. This article aims, using a comparative-critical method, to provide a brief analysis of the historiographical trends from the first to the fourth centuries A.H. and to compare the historiographical methods and perspectives of the Umayyads and Abbasids. According to the research findings, the Umayyads and Abbasids used history and historians as tools to legitimize their rule and, knowingly or unknowingly, contributed to the spread of certain historiographical distortions and deviations. Eventually, with the beginning of the translation movement and the cultural expansion and assimilation, conditions were created for the flourishing of historiography by historians from the subordinate regions, and the historical perspective of Muslim historians became more global and analytical. This culminated in a new generation of professional historians succeeding in producing distinguished works.

Keywords: *Islamic historiography, Umayyads, Abbasids, cultural renaissance.*

EXTENDED ABSTRACT

Islamic historiography underwent significant transformations during the early centuries of Islam, notably under the rule of the Umayyads and Abbasids. This shift reflects the evolving political, cultural, and intellectual landscapes of the Islamic world. The development of historiographical traditions in Islam began in the first two centuries of the Hijra, when no uniform method for recording history existed. Instead, various schools of historiography emerged in different regions, including Medina, Iraq, Syria, Yemen, and Iran. Each of these regions contributed unique perspectives to Islamic historiography, influenced by local cultures, political agendas, and social dynamics. By the third and fourth centuries A.H. (8th to 10th centuries C.E.), however, Islamic historiography moved towards a more narrative-based discourse, with a decreasing emphasis on critical and analytical approaches. This abstract explores the evolution of Islamic historiography and examines how the Umayyad and Abbasid caliphates used history as a tool for legitimizing their rule.

In the early Islamic period, historical writing was primarily oral, relying on the transmission of reports (*akhbar*) and traditions (*hadith*) about the life of the Prophet Muhammad and the early Islamic community. Historians such as Al-Duri (1999) emphasize that the initial stage of Islamic historiography was primarily concerned with the compilation of genealogies and the recording of significant battles, including the conquests (*futuh*) of the Islamic empire (al-Duri, 1999). This early historiography reflected the political and cultural priorities of the Arab elite, particularly the Umayyads, who sought to preserve and promote their legacy through historical writing (Ashrafi & Khozari, 2017). The emphasis was on recording the heroic deeds of Arab tribes and the expansion of the Islamic empire. The early historians were often court chroniclers who served the political needs of their patrons.

However, the Umayyad period also saw the manipulation of historical narratives to support the legitimacy of the ruling dynasty. For example, historians employed by the Umayyads often downplayed or distorted the contributions of the Prophet's family, particularly the descendants of Ali (Hazrati, 2003). This led to the emergence of competing historical narratives, particularly between Sunni and Shi'a historians, as each group sought to assert its version of Islamic history. The Umayyads promoted narratives that emphasized their connection to the early Muslim community and their role in avenging the death of Uthman, the third caliph. This manipulation of history was a tool for solidifying their rule and marginalizing opposition, especially from the supporters of the Prophet's family.

With the rise of the Abbasid dynasty in the mid-8th century, Islamic historiography entered a new phase. The Abbasids, who overthrew the Umayyads, also used history to legitimize their rule, but they sought to distinguish themselves by promoting a more scholarly and inclusive approach to historical writing. Abbasid historiography was heavily influenced by the translation movement, which saw the introduction of Greek, Persian, and Indian works into the Islamic intellectual tradition (Robinson, 2013). This period marked the beginning of more analytical and global perspectives in Islamic historiography, as historians began to incorporate non-Islamic sources into their work.

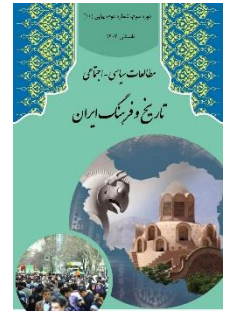
The Abbasid caliphs, particularly during the reign of al-Ma'mun (r. 813–833), encouraged the development of a sophisticated historiographical tradition. The establishment of the Bayt al-Hikma (House of Wisdom) in Baghdad played a central role in this intellectual renaissance. Historians such as al-Tabari (d. 923) produced monumental works that aimed to chronicle the history of the world from creation to

their present day. Al-Tabari's "History of the Prophets and Kings" is a prime example of the Abbasid approach to historiography, which combined Islamic narratives with broader historical trends and events from the pre-Islamic world. Unlike the Umayyads, the Abbasids sought to incorporate the histories of non-Arab peoples, reflecting the increasingly cosmopolitan nature of the Islamic empire under their rule (Berg, 2009).

Nevertheless, the Abbasids also used history as a means of consolidating their power. They, too, manipulated historical narratives to present themselves as the rightful successors of the Prophet Muhammad and to marginalize rival factions, particularly the Shi'a (Faqihzadeh & Sadeghi, 2014). The Abbasids emphasized their descent from Abbas, the Prophet's uncle, and sought to position themselves as the defenders of orthodoxy against the heretical Umayyads. In this way, historiography during the Abbasid period became a battleground for competing claims to legitimacy.

The translation movement, which flourished under the Abbasids, played a crucial role in transforming Islamic historiography. Historians began to engage more critically with their sources, and there was a growing emphasis on the use of reason and logic in the interpretation of historical events. This intellectual shift marked a departure from the more traditional, narrative-based historiography of the Umayyad period. Historians such as al-Mas'udi (d. 956) and Ibn Khaldun (d. 1406) represent this new approach, which sought to explain historical events in terms of social, economic, and political factors, rather than merely recounting the actions of rulers and military leaders (Ibn Khaldun, 1990).

In conclusion, the transformation of Islamic historiography from the Umayyad to the Abbasid periods reflects broader changes in the political and intellectual landscape of the Islamic world. While the Umayyads used history primarily as a tool for political propaganda, the Abbasids fostered a more scholarly and analytical approach to historiography. However, both dynasties manipulated historical narratives to legitimize their rule and marginalize their rivals. The development of a critical and global perspective in Islamic historiography during the Abbasid period was a significant intellectual achievement, and it laid the foundation for the sophisticated historical writing that would emerge in later centuries. The legacy of this transformation is still evident in the historiographical traditions of the Muslim world today.

تحول تاریخ نگاری اسلامی در عصر خلافت

محمد امامزاده قاسمی^۱، محمدنبی سلیم^{۲*}، محبوبه اسماعیلی^۳

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، گروه تاریخ، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران
۲. استادیار گروه تاریخ، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: mohsen1967@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

امامزاده قاسمی، محمد، سلیم، محمدنبی، و اسماعیلی، محبوبه. (۱۴۰۳). تحول تاریخ نگاری اسلامی در عصر خلافت. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*, ۳(۲), ۳۷۳-۳۹۰.

در دو قرن اول اسلامی، سنت تاریخ‌نگارانه واحد و یکدستی وجود نداشت و مکاتب متعددی در حوزه مدینه، عراق، شام، یمن و ایران پدید آمد. به تدریج تضاد بین نگاه مورخان درباری با دیگر وقایع نگاران، گستردگی فرهنگ جهان اسلام، آزادی عمل نسبی مورخان در به کارگیری روش مشاهده یا روایت‌گویی منجر به پیدایش آثاری با رویکردهای متفاوت گردید؛ با این حال، تاریخ-نگاری اسلامی در سده‌های سوم و چهارم هجری به سمت گفتمان نقل‌گرا رفت و از نگاه تحلیلی و انتقادی کمتری بهره جست. جستار حاضر می‌کوشد با روش تطبیقی - انتقادی ضمن تحلیلی گذرا بر جریان تاریخ‌نگاری از سده اول تا چهارم هجری، روش تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری امویان و عباسیان را با یکدیگر مقایسه نماید. براساس یافته‌های پژوهش، بنی‌امیه و بنی‌عباس برای مشروعیت بخشیدن به حکومت خود از تاریخ و مورخان استفاده ابزاری نمودند و خواسته و ناخواسته به رواج پاره‌ای کژنویسی‌ها و انحرافات تاریخ‌نگارانه کمک کردند. سرانجام با شروع نهضت ترجمه و تکثیر و جذب فرهنگی، زمینه رونق بخشی به علم تاریخ‌نگاری توسط مورخان بلاد تابعه فراهم شد و نگرش تاریخی مورخان مسلمان، جهان‌گرا و تحلیلی گردید. تا جایی که نسل جدیدی از مورخان حرفه‌ای به تدوین آثار فاخر موفق شدند.

کلیدواژگان: تاریخ نگاری اسلامی، اموی، عباسیان، نوزایی فرهنگی.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

مقدمه

تاریخ نگاری منعکس کنندهٔ اوضاع سیاسی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، اندیشه و فضای فکری حاکم بر هر دوره است و از سوی دیگر، حاصل رویارویی آگاهانه ذهن و فکر مورخ با واقعهٔ تاریخی است و نه انعکاس عینی واقعه (Aghajari et al., 2001). بنابراین ضرورت تاریخ نگاری و نگاه انتقاده به متون تاریخی امری اجتناب ناپذیر است؛ زیرا گاه تاریخ‌نویس بنا به فشار صاحبان حکومت و دستگاه نظارتی حاکم قسمت‌هایی از واقعیت را به سلیقهٔ خود انتخاب و قسمت‌های دیگر آن را حذف می‌کند یا به شکل دیگری انعکاس می‌دهد. اینکه روش او انعکاس بی‌طرفانه وقایع اجتماع و مردم با تحلیلی منطقی است یا صرفاً از منظر سیاست به تاریخ نگریسته و فقط در پی ضبط و ثبت وقایع سیاسی - نظامی برآمده از مواردی است که طی مراجعه به منابع متناظر متعدد همدوره با مورخ به دست می‌آید.

سیر اجمالی سنت تاریخ نگاری سده‌های نخستین اسلامی گویای روش صرفاً توصیفی و روایی است (شرفی، ۱۳۸۸: ص ۸۹)؛ یعنی تنها براساس سیر تاریخی روند وقایع را پشت هم آورده‌اند. این کار در آغاز که هنوز تاریخ نگاری به عنوان یک علم در نظر گرفته نمی‌شد، اقدامی ارزشمند بود، اما به مرور با جعل احادیث و اسناد تاریخی و پیدا شدن روایت‌های متناقض ضرورت تاریخ نگاری نیز احساس شد.

پیشینه پژوهش

دربارهٔ تاریخ نگاری در اسلام و عصر امویان و عباسیان آثار معتبری نگاشته شده که عبارتند از:

۱. کتاب *تاریخ نگاری اسلامی* از چیس. اف رابینسون (۱۳۹۲) که نقطهٔ آغاز تاریخ نگاری مسلمانان در قرن هشتم و نهم میلادی و سیر تحول آن تا آغاز قرن شانزدهم میلادی را کاویده است (Robinson, 2013)؛
۲. مقاله «بررسی تطبیقی مبانی مشروعیتی امویان و عباسیان (دورهٔ اول)» از حسین اشرفی و سید احمدرضا خضری در مقالهٔ مشترک خود اظهار داشتند امویان با انتساب خود به قریش، خونخواهی عثمان، نیابت از عمر و عثمان، عصبیت عربی و عباسیان با انتساب خود به قریش مثل امویان، خونخواهی امام حسین(ع)، نیابت از ابوهاشم و وراثت سعی در متقاعد کردن جامعه برای خلافت خود داشتند که هر دو موفق نشدند (Ashrafi & Khozari, 2017)؛
۳. کتاب *تاریخ نگاری در اسلام* (۱۳۸۵) از صادق سجادی و هادی عالم‌زاده در شش فصل که به معرفی مکاتب تاریخ نگاری ایرانی، شامی و اندلسی پرداخته‌اند (Sajadi & Alamzadeh, 2006)؛
۴. مقاله «تاریخ نگاری اسلامی در دو قرن اول هجری» (۱۳۸۲)، از معصومه فرشچی ضمن معرفی اوضاع سیاسی و اجتماعی دو قرن اول هجری، مکتب تاریخ نگاری عراق و تلاش بنی امیه با بهره‌گیری از اخباریان برای جعل حدیث و ترویج باور قضا و قدر در بین عموم مردم را برشمرده است (Farshchi, 2003).
۵. کتاب *دانش تاریخ و تاریخ نگاری اسلامی* (۱۳۸۲) از حسن حضرتی در شانزده مقاله از نویسندگان مختلف با عناوینی چون: بررسی اهمیت علم تاریخ و تاریخ نگاری اسلامی، نقش روایات شفاهی در تکوین تاریخ‌نویسی اسلامی، مکتب تاریخ نگاری قرآن، جایگاه علم تاریخ در اسلام، تاریخ نگاری عصر اموی، تاریخ نگاری دورهٔ فاطمیان، سهم مورخان شیعه، بحثی در تاریخ نگاری و تاریخ نگری یعقوبی، تاریخ نگاری نظامی، نقد تاریخ نگاری مسعودی، مشیت الهی در تاریخ نگاری اسلامی، و موضوعاتی از این دست که به قلم کارشناسان این حوزه خلق شده است (Hazrati, 2003)؛

۶. کتاب درآمدی بر تاریخ نگری و تاریخ نگاری مسلمانان (۱۳۸۰) از ابوالفضل شکوری با دوازده مقاله و عناوینی چون: مفهوم اصطلاح تاریخ، خودآگاهی تاریخی مسلمانان، ارزیابی میراث تاریخ نگاری مسلمانان، فهرست موضوعی آثار مورخان اسلامی تا سده چهارم، مفهوم زیربنا و روبنا در جامعه و تاریخ و چند مقاله دیگر درباره مسعودی، استرآبادی و... تنظیم شده است (Shakouri, 2001)؛

۷. کتاب علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی (۱۳۷۷) از صادق آئینه وند ضمن معرفی علم تاریخ، تکوین تاریخ نگاری اسلامی، انواع مکاتب تاریخی، علوم کمکی؛ به ویژه معرفی نسبتاً مبسوط مورخان مسلمان از اخباریون تا تاریخ نگاران سده های میانه تاریخ اسلام پرداخته است (Ayeneh Vand, 1998)؛

جستار حاضر کوشیده ضمن مروری بر منابع پیشین روی شیوه تاریخ نگاری امویان و عباسیان، مقاصد آنان از تاریخ نویسی و چهره های مطرح تاریخ نگار آن دوران تمرکز نماید.

بحث: تفاوت تاریخ نگاری و تاریخ نگری

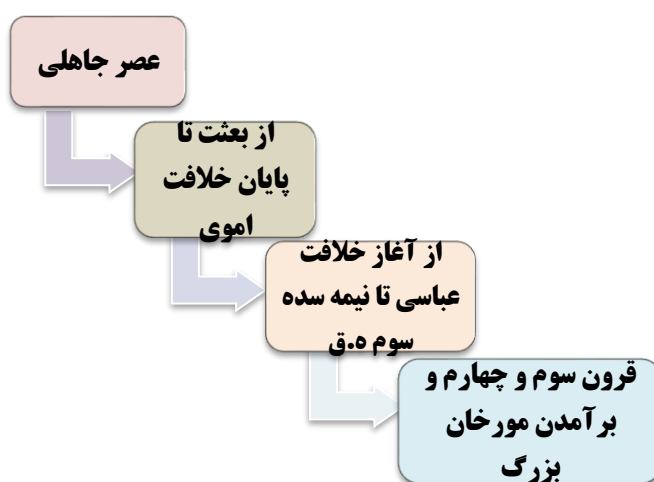
تاریخ نگری و تاریخ نگاری از مباحث مرتبط با یکدیگرند؛ تاریخ نگاری به سیر خطی حوادث تاریخی، سیاسی، اجتماعی و... نظر می افکند و تاریخ نگری بینش نظری مورخ را نیز در خلال نقل حوادث نشان می دهد. شیوه تاریخ نگری تا حد زیادی برگرفته از زیستگاه مورخ و شرایط حاکم بر زمانه، تحولات فکری و اجتماعی زمانه و عقاید شخصی اوست؛ مثلاً مورخی که از بزرگان درباری بوده باشد یا با حاکم وقت نسبت خویشاوندی داشته، عموماً سعی می کند بیشتر رفتار شاهان را مثبت جلوه دهد و خطاهایشان را پرده پوشی کند تا از منصب خود در دستگاه خلافت طرد نگردد. کلیدهایی برای ورود به دریچه نگرش مورخ وجود دارد مثل: مطالعه مقدمه اثر و اینکه کتاب را به چه کسی هدیه کرده، آیا در خلال بیان سیر حوادث، توصیه به خداپاوری، آموزش شریعت، شیوه صحیح کشورداری، هشدار گذران بودن عمر و دنیا، عدالت ورزی و... نظر داشته است یا خیر (Turkmani Azar & Jangjou, 2014)؛ البته گاهی مورخ به دلیل خفقان حاکم به شکل غیرمستقیم رویکرد نظری اش را در لا به لای متن منعکس کرده؛ مثلاً استفاده زیاد او از آیات و احادیث، تعصب مذهبی نسبت به شیعه یا سنی بودن، ترس از بیان دیدگاه خود درباره شاهان با رونویسی از کتاب سایر مورخان، بیان دیدگاه کلامی خود با نسبت دادن حوادث به قضا و قدر الهی، ستایش خرد و نکوهش جهل، تأیید حکومت یا تکذیب آن، تنوع مطالب و... که همگی در مقوله تاریخ نگری می گنجد.

ادوارشناسی تاریخ نگاری اسلامی

در زبان فارسی، تاریخ به دو معنی اصلی به کار رفته است: یکی به مفهوم زمان (Date) و دیگر به معنای اخبار گذشته (History) (Samaran, 1991). همان گونه که از بررسی سیر تاریخ نگاری اسلامی بر می آید، در آغاز دانش یا فن تاریخ نگاری به معنای دقیق کلمه وجود نداشت و عمدتاً روایت هایی از زندگانی پیامبر (ص) و تحولات صدر اسلام بر زبانها جاری بود. شیوه روایت حوادث، متأثر از ایام العرب و همراه با سلسله روایان بود. ضمن آن که به لحاظ محتوایی، به اقدامات گروهی و فردی و بیان رخدادها در کنار نام افراد و قبایل توجهی شد. از اواسط قرن اول ه.ق که شرایط برای مستندسازی رویدادها و ثبت تاریخ اسلام فراهم شد، فقط به ذکر روایت و حدیث از منظر تاریخی می پرداختند. در حقیقت، سنت شفاهی و روایتگری عرب از چنان غنا و اهمیتی برخوردار بود که گفتمان روایی تا قرن چهارم ق، گفتمان غالب در دانش تاریخ بود. اعتماد عرب به حافظه تاریخی و تفاخر ذاتی به ادبیات عرب باعث شد تا مسلمانان نخستین از ثبت خبر و حدیث خودداری کنند. ازین رو، در عصر خلفای راشدین به خاطر جلوگیری از رواج احادیث غیرمعتبر یا معارضه با قرآن، منع تشتت مذهبی و... (Diari Bidgoli, 1999)، اجازه درج حدیث و روایت داده نشد. روند گفتمان تاریخ نویسی شفاهی تا تاریخ نویسی مکتوب را می توان در نمودار زیر خلاصه نمود:

شکل ۱

ادوارشناسی تاریخ نویسی مکتوب (خضری، ۱۳۸۴: ص ۷۵)

۱: **عصر جاهلی:** عصر جاهلی تا نیمه اول قرن ه. دوره درهم آمیختگی تاریخ با نقل شفاهی بود و عموماً به جای کلمه تاریخ از «اخبار» استفاده می‌شد که با تداوم قصص و انساب عرب که توسط دانشوران یهودی یا مسیحی مقیم حجاز حفظ و نقل می‌شد (ابن اسحاق، ۱۳۵۹: ص ۱۸۹) و قبایل صحرائین خاطرات تاریخی و گاه اسطوره‌ای خود را با نام «الایام» بازگو می‌کردند؛ اشکالی چون تک نگاری‌های قبیله‌ای و سیره نگاری پیامبر نمود یافت، اما پس از آشنایی با میراث تاریخی سایر تمدن‌ها؛ به ویژه ایرانیان، تاریخ نگاری به سوی تجمیع کتب تاریخی پراکنده و تبدیل آن به تاریخ‌های عمومی بزرگ به روش سالشمار متمایل شد؛ زیرا با وجود رغبت مسلمانان به بررسی سیره پیامبر به مثابه کاملترین الگو در رفتار فردی و اجتماعی و مبنایی برای زمینه‌های فقهی و اخلاقی، اما تدوین سیره کامل پیامبر تا پایان قرن اول رخ نداد؛ به ویژه که امویان به نگارش وقایعی که در آن چهره خاندان اموی به عنوان دشمنان اصلی پیامبر اسلام قلمداد می‌شد، راضی نبودند. چنان که سلیمان بن عبدالملک از آبان بن عثمان خواست تا کتابی درباره سیره پیامبر بنویسد و دستور داد ده کاتب از نوشته‌های او رونویسی کنند، اما بعداً رونوشت‌ها را به این دلیل که در کتاب نام انصار به نیکی یاد شده بود، سوزاند. در حقیقت، امویان زمانی با تدوین سیره پیامبر موافقت بودند که مطالبی به نفع ایشان تحریف شود. همچنین، به دستور معاویه احادیث فراوانی نه تنها در فضیلت شام و بیت المقدس که پایگاه خلافت او و امویان بود، بر مکه و مدینه برتری داده شد (Ibn Ishaq & Hamadani, 1980).

۲: **از بعثت تا پایان خلافت اموی:** امویان به دلیل ضرورت شناخت انساب الرجال جهت اعطای سهمی از غنایم و پرداخت از بیت المال که به امر ثبت در دفاتر دیوانی منجر شد، به دانستن علم انساب اهمیت دادند (al-Duri, 1999). درست از نیمه دوم سده چهارم ه.ق بود که نخستین تلاش‌ها برای اهمیت دادن به تاریخ و درج آن به عنوان شاخه‌ای علمی شروع شد که دلایل ذیل را می‌توان برایش برشمرد:

۱) تأکید قرآن بر عبرت از گذشتگان، آغاز و انجام جهان؛ نظریه خلافت انسان و جانشینی خداوند، اشارات مصداقی به تاریخ تمدن‌های گذشته، بیان تاریخ در پوشش قصص و احادیث، نفی مسئله نژاد و ارائه وحدت اقوام بشر به عنوان یک قانون تاریخی (Hazrati, 2003)، نیاز به شناخت شأن نزول و تفسیر آیات، حدود و احکام قرآن؛

۲) پیدایش تقویم اسلامی با تأسیس گاهشمار هجری در دوره خلیفه دوم و نامگذاری سال‌های حیات پیامبر به سنه الوفود، سنه الوداع، سنه البراه و... (خطاب علی، ۲۰۱۱: ص ۱۷۲) گام بلندی در تثبیت و ساماندهی تاریخ اسلام و جدایی آن از تواریخ دیگر ملل برداشت؛

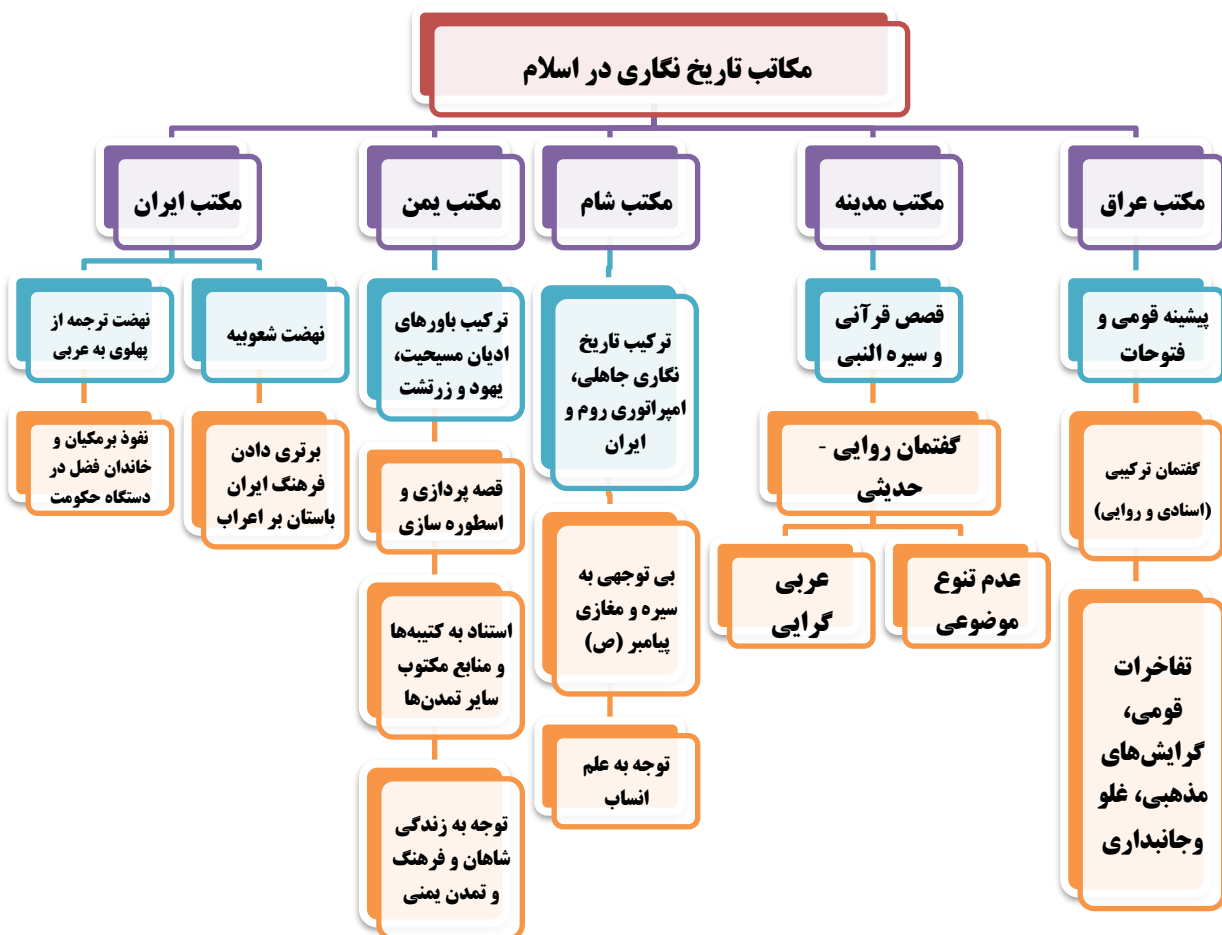
۳) استفاده از تاریخ برای مفاخره عرب بر عجم که واکنشی چون نهضت شعوبیه را در پی داشت. جالب آن که شعوبیان نیز از همان حربه تفاخرجویان عرب استفاده کرده و با ساخت قطعات و روایاتی در جهت تقدیس و تعظیم پیشینه تاریخی، سیاسی و فرهنگی ایران باستان بر اعراب فخر فروشی می کردند؛

۴) آغاز کتابت و رویکرد مسلمین به استفاده از کاغذ و دفتر منجر به انتقال تاریخ نگاری از مرحله شفاهی به نوشتاری شد و نشانگر تعالی اندیشه و تکامل مدنیت در جامعه اسلامی است. در قرن دوم ه. با استفاده از الیاف گیاهی، کتان و کنف، کاغذ تولید شد و صنعت چاپ رواج تام یافت.

در تاریخ نگاری اسلامی مکاتب متعددی از قبیل: مدینه(حجاز)، عراق(بصره)، شام، یمن و ایران شکل گرفت. منظور از مکتب تاریخ نگاری در اینجا به مجموع اندیشه‌های یک مورخ گفته می‌شود که تعدادی از دانشمندان و محققان از آن پیروی کرده باشند. در نمودار زیر گفتمان و گرایش غالب هر یک از مکاتب آمده است:

شکل ۲

مکاتب تاریخ نگاری اسلامی

مکتب مدینه به عنوان نخستین حوزه مطالعات تاریخی با تأکید اساسی بر تشریح وقایع دوران رسالت به تدوین سیره و مغازی پرداخت. این جهش فکری و فرهنگی سبب شد تا موضوعاتی چون: آیام العرب، انساب و سیره به کانون توجه دانشوران مسلمان و طالبان علم تبدیل شود.

تجمع اولیه صحابه و تابعین به عنوان راویان حدیث در مدینه و حجاز و نیز ضرورت قانون‌گذاری و تفسیر شرایع دینی، اهتمام به نگاشتن گفتار و افعال درست؛ یعنی سنت و سیره نبوی را ایجاب می‌نمود. در ابتدا فقط نقل حدیث صورت می‌گرفت، ولی گذشت زمان محدثان را متوجه احادیثی نمود که حاوی اخبار و مطالب تاریخی بودند و مغازی پیامبر اولین مقوله‌ای بود که به آن توجه شد. از برجسته‌ترین کوشندگان مکتب تاریخ نویسی حجاز عبارت بودند از: عبدالله بن عباس (م ۷۸ ق) نیای خاندان عباسی که در تربیت شماری از مورخان حجازی دست داشت. ابان بن عثمان (م ۱۰۵ ق)، شُرَحْبیل بن سعد (م ۱۲۳ ق)، عروه بن زبیر (م ۹۴ ق)، ابن شهاب زهری، وهب بن مُنَبِّه (م ۱۱۰ ق)، محمد بن اسحاق (م ۲۵۲ ق) نویسنده کتاب مشهور سیره رسول الله، محمد بن عمر واقدی (م ۲۰۷ ق) صاحب کتاب مغازی، ابن سعد (م ۲۳۰ ق) نویسنده طبقات الکبری و شماری دیگر. مکتب مدینه «چون از مکتب‌های مادر محسوب می‌گردد، به استقلال علم تاریخ از حدیث و مرزبندی آن کمک شایان کرده است» (Ayeneh Vand, 1998).

دومین مکتب تاریخ نگاری اسلامی، مکتب عراق است که بعد از انتقال پایتخت به کوفه و همزمان با اهمیت یافتن شهرهای عراق به عنوان مراکز نظارت بر ایران و نواحی شرق اسلامی، عراق به کانون مجادلات سیاسی و اجتماعی تبدیل شد؛ به ویژه که سیاست‌های قوم گرایانه امویان به واکنش جریان‌های شعوبی منجر شد. مکتب عراق با بهره‌گیری از توان فکری اخباریان و تاریخ نگاران اولیه، تک‌نگاری‌هایی نگاشت که هر یک گویای جریانی در سطح جامعه و یا دستگاه خلافت بودند؛ مثل: تألیفاتی در باب فتوح، شوری، فتنه، جمل، صفین و...

عبیدالله بن ابی رافع کاتب علی (ع) اولین مورخ و مؤلف در مکتب تاریخ‌نگاری عراق است و از دیگر مورخان این مدرسه می‌توان به هیثم بن عدی (م ۲۰۷ ق)، ابوالحسن مدائنی (م ۲۳۵ ق)، زبیر بن بکار (م ۲۵۶ ق)، محمد بن سائب کلبی (م ۱۴۶ ق) و پسرش هشام (م ۲۰۶ ق) و تعدادی دیگر از اخباریون و مورخان ایرانی و عرب اشاره کرد.

کوشندگان مکتب عراق با بهره‌گرفتن از اسناد رسمی مثل نامه‌ها و پیمان‌ها و بعضاً دست‌زدن به نقد احادیث، در راستای پیشبرد علم تاریخ از روایت پردازی به تاریخ نگاری گام برداشتند. هم‌چنان که با رویکرد انساب شناسی به توسعه کمی مطالعات تاریخی کمک نمودند. این ابتکار سبب شد تا فن تاریخ نگاری شکلی اصولی به خود بگیرد و آثاری با تلفیق اخبار و احادیث مدون شود که در ابتدا سالشمار و سپس وقایع نگاری خوانده شدند و زمینه تأسیس دانش تاریخ‌نگاری را پدید آوردند.

با وجود شیوع اخبار تاریخی تا سده سوم و تثبیت اوضاع اجتماعی و فرهنگی در جهان اسلام تاریخ نگاری هنوز یک حرکت فکری منسجم محسوب نمی‌شد، بلکه محدثان مکتب مدینه و اخباریون مکتب عراق اخبار پراکنده را نقل و ثبت می‌کردند.

مکتب تاریخ نگاری شام بیشتر بر پندارهای جاهلی امویان برای کسب مشروعیت نظر داشت؛ پس از نبرد یرموک در سال سیزده هجری شام فتح شد و یزید و برادرش هر دو بر این سرزمین حکومت اشرافی راه انداختند، از ویژگی‌های تاریخ نگاری مکتب شام این بود که به سیره و مغازی حضرت رسول (ص) نمی‌پرداخت، می‌کوشید با تکیه بر علایق امویان به تاریخ عرب جاهلی و نژادپرستی امویان با بهره‌گیری از دست آوردهای ایران و روم، مکتب تاریخ نگاری جدیدی با توجه به علم انساب و نژاد عرب به وجود آورد. در واقع این مکتب ترکیبی از مکتب تاریخ نگاری عرب جاهلی و امپراتوری ایران و روم بود، در تقابل با تاریخ نگاری عراق قرار داشت. سرانجام این مکتب با سقوط امویان از هم فروپاشید و مورخان این مکتب به سمت مکتب مدینه و عراق رفتند، اما مجدداً با روی کار آمدن عباسیان با کمک راویان اموی مسلک و موالی‌ها قد علم کردند و در تعارض با عباسیها به موضوعات محلی و بومی روی آوردند (Ayeneh Vand, 2008). سران مکتب تاریخ نگاری شام صحابه،

تابعان و سایرین بودند. در آغاز معاویه توانسته بود با تطمیع برخی صحابه برای مشروعیت بخشی به حکومت خود از برخی از آن‌ها بهره ببرد؛ مثلاً مسلم بن حارث تمیمی از صحابه پیامبر(ص) بیان داشت به خاطر رشادت‌های او پیامبر(ص) طی نامه‌ای او را دعا کرده بود و او این نامه را پیش هر یک از خلفای برد، هدیه‌ای به اومی دادند. این روایت از واقده در *طبقات الکبری* نقل شده است یا وحشی بن حرب حبشی قاتل حمزه بن عبدالمطلب، بعد از جنگ احد مسلمان شد و گاه طی مصاحبت با پیامبر(ص) احادیثی را از ایشان نقل کرده که نمی‌توان به یقین تأیید یا تکذیب کرد؛ البته روایات سایر صحابه پیامبر(ص) در کتاب *الکامل فی التاریخ ابن اثیر و طبقات الکبری* واقده بسیار آمده، گروه دوم سران شام که تابعان بودند، اقوال صحابه را از پدران خود نقلی کردند. برخی از آنان طی مهاجرت از مدینه به شام در دربار نیز جایگاهی داشتند؛ مثل خالد بن معدان بن ابی کرب که اصلش یمنی و اقامتش در حمص بود. او هفتاد تن از صحابه را درک کرده و از آنان علم آموخته بود.

در کنار مکتب شام، مکتب تاریخ نگاری یمن قرار داشت که مسیر متفاوتی در پیش گرفت؛ یمن یکی از مناطق متمدن عربستان جنوبی به شمار می‌رفت که بعد از فتح مکه با ارسال نامه و سفیر از سوی پیامبر(ص)، مردم این سرزمین به اسلام روی آوردند، اما وجود دین مسیح، یهود و زرتشتی و سیطره حکمرانان ایرانی باعث شد؛ حتی در دوران اسلامی یمن رنگ و بوی ادیان مختلف و آداب و رسوم آنان را داشته باشد که در تاریخ نگاری آنان نیز اثرگذار بود. به گونه‌ای که آنان معبر تاریخ انبیاء و عهد عتیق بودند، همین تأثیرپذیری از دیگر ادیان و فرهنگ‌ها باعث شد شیوه قصه پردازی و اسطوره‌ای روح غالب این مکتب باشد و بیان زندگی شاهان و فرماندهان یمنی در آثار مورخان خود نمودار باشد تا جایی که گاه برای بیان مجد و عظمت فرهنگ و تمدن یمنی‌ها دست به خلق داستان‌های ساختگی و افسانه وار نیز زدند (Ayeneh Vand, 2008). ویژگی مهم این مکتب استناد به کتیبه‌ها و آثار مکتوب تمدن‌های مختلف بود؛ مثل داستان سبأ، حمیریان و تبع که در این سرزمین حکمرانی می‌کردند. سران مکتب تاریخ نگاری یمن ابواسحاق کعب بن ماعع معروف به کعب الاحبار از قبیله حمیر، یهودی بود که با فتح یمن، در زمان عمر مسلمان شد و منابع بسیاری درباره مسلمانان و داستان‌های بنی اسرائیل نگاشته است که مورد قبول صحابه نزدیک پیامبر(ص) مثل ابوذر غفاری نبود. بنابراین استفاده از مکتوبات تاریخی یمن مکتب نیاز به وسواسی مضاعف دارد؛ زیرا با عهد عتیق، اسرائیلیات و آداب و سنن مردم یمن آمیخته است.

آخرین مکتب تاریخ نگاری اسلامی، مکتب ایرانی بود که با سقوط ساسانیان به دست مسلمانان برگ جدیدی به کتاب تاریخ نگاری اسلامی اضافه شد. ایران و روم که از دیرباز با یکدیگر ستیز داشتند، با فتح ایران توسط اعراب، سپاه روم در هم شکست و مردمی که از دستگاه حکومت ساسانی ناراضی بودند، به دلیل یافتن شباهت‌هایی بین دین اسلام و زرتشتی و شعار آزادی و برابری مسلمان شدند و برخی یا با شمشیر علیه اعراب جنگیدند و یا با پرداخت جزیه در آیین خود باقی بمانند، رفته رفته با تبعیض نژادی بنی امیه، ایرانیان دو دسته شدند: عده‌ای به ایران باستان گرویدند و نهضت شعوبیه را به وجود آوردند تا در برابر تفاخر عرب به عجم با تألیفات خود علیه امویان مقابله کنند. قیام افرادی مثل: بابک خرمدین، مازیار و افشین، استقلال طاهریان و بروز نهضت‌های مذهبی چون راوندیه، سپیدجامگان، بهافرید و... عملاً مقابله علیه تسلط اعراب بر ایران بود؛ زیرا بازار جعل حدیث به نفع اعراب بسیار گرم بود و شعوبیه سعی در مقابله با احادیث خرافی داشتند. عده‌ای نیز به خاطر حقانیت دین اسلام بر عقیده خود ثابت قدم ماندند ولی در باطن با حکومت امویان مخالف بودند. به گونه‌ای که ابومسلم خراسانی توانست علیه بنی امیه قیام کند. با روی کار آمدن عباسیان که خود را به عباس پسر عم پیامبر(ص) منتسب می‌دانستند، ایرانیان کوشیدند در دستگاه حکومت وارد شوند تا در امور کشورداری سهمی داشته باشند، تا این که در دوره مأمون که خود نیم نژادی ایرانی داشت، برمکیان و آل فضل نزد عباسیها حضور مؤثر یافتند و ایرانیانی چون ابن مقفع چندین کتاب را از پهلوی به عربی ترجمه کردند.

۳. از آغاز خلافت عباسی تا نیمه سده سوم ه.ق: ظهور نسل سوم تاریخ شناسان عباسی همزمان با ظهور مورخینی چون یعقوبی (م ۲۸۴ق)، بلاذری (م ۲۷۹ق)، دینوری (م ۲۸۲ق)، طبری (م ۳۰۱ق) و... بود. عقاید آن‌ها منجر به وحدت تجربه امت و نیز تاریخ عمومی شد؛ آن‌ها با انگیزه‌هایی متفاوت و به مدد احادیث مدنی و روایات اخباریان، تاریخ نگاری را در مسیری نو و متفاوت هدایت و پایه ریزی کردند. تلفیق روایات مدنی و عراقی نه تنها در افزایش رویکرد به آثار قدما مؤثر بود، بلکه دیدگاه نقادانه را به آثار پیشینیان نیز تقویت نمود؛ مثلاً تاریخ یعقوبی از قدیمی‌ترین کتاب‌های تاریخ عمومی به زبان عربی اثر احمد بن ابی یعقوب (متوفی ۲۸۴ یا ۲۹۲ه.ق) است که خلاصه‌ای از تاریخ جهان از آغاز تا اواسط قرن سوم هجری است. این کتاب دو بخش دارد: بخش اول مربوط به قبل از اسلام و بخش دوم مربوط به دوران زندگی پیامبر (ص) تا زمان امام هادی (ع) است؛ احمد بن یحیی بلاذری (متوفی ۲۷۹ه.ق) مورخ ایرانی و کاتب، شاعر، ادیب، جغرافی دان و نسب شناس که بسیاری از اخبار او مورد توجه شیعه بوده است، دارای دو کتاب معروف به نام‌های *انساب الاشراف* و *فتوح البلدان* است. شیوه بلاذری گردآوری روایت‌های تاریخی از منابع و اشخاص معتبر بود که گاه ناچرامی شد برای پیدا کردن راویان ثقه و معتبر راهی سرزمین‌های مختلف شود؛ مثلاً در این کتاب درباره آیه تطهیر، حدیث ولایت، عقد اخوت، حدیث منزلت و... آمده و امام علی (ع) را اولین مؤمن به رسول خدا (ص) معرفی کرده و درباره امام حسین (ع) و واقعه کربلا مطالبی دارد.

بدین ترتیب تاریخ نگاری اسلامی با به کارگیری روش‌ها و شیوه‌های نوین، همگام با تحولات سیاسی فرهنگی حیاتی دیگر یافت؛ ضمن این‌که شماری از مورخین این دوره اغلب کسانی بودند که به نحوی با دستگاه خلافت ارتباط داشتند و به آموزش فرزندان مقامات سیاسی یا خدمتگزاری در دیوانسالاری اشتغال داشتند. بنابراین، هم برخی ملاحظات را در بازگویی حقایق در نظرمی گرفتند و هم به رسالت خود برای ثبت همه رخدادها و تحولات تاریخ جهان اسلام متعهد بودند.

۴. قرون سوم و چهارم و برآمدن مورخان بزرگ: در مرحله چهارم تاریخ نگاری اسلامی، معیار ثبت تاریخ در عصر عباسی بر اساس تسلسل زمانی و درج موضوعات خاص تاریخی بود (Ayeneh Vand, 1998). مورخان مطرحی از مناطق مرکزی جهان اسلام از جمله: ابن اسحاق و عوانه بن حکم، ابن خیاط، ابن قتیبه، بلاذری، ابن طیفور، دینوری، مسعودی و طبری ظهور کردند. اقدام برجسته آن‌ها تدوین کتاب‌های موسوم به تاریخ عمومی بود و بی تردید مکتب و بینش تاریخ نگاری شام در جهت‌گیری تاریخ نویسی عهد عباسی مؤثر بوده است (Ayeneh Vand, 1998). این در حالی است که ایرانیان عصر عباسی به ترجمه کتب تاریخی جهان غرب علاقه‌ای نداشتند؛ زیرا یکی از مهم‌ترین اهداف تاریخ نگاری از نظر مسلمانان پند گرفتن از حوادث امت‌های پیشین و یافتن مشیت الهی در تاریخ بود؛ درحالی که چنین امری در محتوای تاریخ نگاری اروپا تقریباً بی معنا بود؛ در عوض متون تاریخی ایرانی مثل *خدای نامک* را از پهلوی به عربی برگرداندند.

انگیزه خلفای اموی برای تاریخ نویسی

اگر خلفای راشدین به تاریخ نگاری توجه نکردند در عوض، خلیفگان اموی فرصت و احتیاج بیشتری داشتند تا به تاریخ و تاریخ نویسی رویکردی جدی و دنباله دار داشته باشند. بی جهت نیست که برخی از محققان بر آنند که این خلفای بنی امیه بودند که موجد دانش تاریخ‌نگاری در اسلام شدند (Hitti, 2001). شواهد هم نشان می‌دهد که اکثر خلیفگان اموی به دانش تاریخ و شعبات آن اعم از سیره و انساب و خبر توجه داشته‌اند. معاویه: «یک ثلث شب به اخبار و ایام عرب و عجم و ملوک آن‌ها و روش رعیت پروری و سیرت شاهان ملل و جنگ‌ها و حیل‌ها و رعیت پروریشان» (Masudi, 2003). وقت می‌گذرانید. علل چندی برای رویکرد خلفای اموی به تاریخ‌نویسی برشمرده شده است که عبارتند از:

- ۱) علاقمندی به تاریخ عهد جاهلیت و دوران تفاخرات عربی؛
- ۲) تلاش برای نابودی اخبار ضد خاندان اموی از تاریخ اسلام؛

- ۳) بزرگ نمائی شامات در برابر مدینه و مکه و عراق؛
- ۴) ترویج اندیشه‌های حزبی و تجلیل از مقام معنوی قریش؛
- ۵) استفاده از اخبار کنش‌های ایرانیان و رومیان و.. برای مملکتداری؛
- ۶) تخریب سیمای پیامبر و به ویژه علی بن ابی طالب در تاریخ؛
- ۷) ترویج قصه و انساب به جای حدیث و تاریخ راستین؛
- ۸) کوشش برای جعل حدیث و بازنویسی تاریخ به نفع بنی امیه (Hazrati, 2003).

با این که اسلام معیار و میزان برتری را تقوای دانست، سیاست‌های اعمال شده حکومت، قوم گرایی؛ به ویژه، برتری عنصر عرب بر سایر اقوام را ترویج می‌کرد، این اقدام امویان که برخلاف رویه لازم در نظم بخشی به امور و وحدت اجتماعی و تعامل فرهنگی بود، به صورت ایجاد یک جامعه طبقاتی با بافت ناهمگون اجتماعی به بازتولید تفاخرات قومی و تجزیه طلبی‌های منطقه‌ای منجر شد. از این رو، اقدام امویان جز به زیان حاکمیت نبود و در تضعیف جایگاه خلافت و تجزیه حاکمیت اسلامی اثر مستقیم داشت. یکی از انحرافات که در زمینه تاریخ نویسی در دوره زعامت آل امیه رخ نمود، جعل حدیث و وارد کردن روایات کذب و مغرضانه در تاریخ بود. از جمله، همزمان با گسترش فتوحات اسلامی، رجال سیاسی با هدف تهییج و بسیج توده‌های مردم به سمت جهاد، به روایت سخنانی منسوب به پیامبر(ص) مبادرت ورزیدند که با بیان فضیلت یا نکوهش بعضی از مناطق خارج از قلمرو اسلام ضمن ایجاد انگیزه در امت اسلام، با استفاده ابزاری از حدیث، اهداف توسعه‌طلبانه حاکمیت را محقق سازند.

معاویه که خود را از قریش می‌دانست، بارها با استناد به قریشی بودن خود و جعل احادیث بسیار در فضیلت قریش همچون خلفای اول و دوم با طرح روایت مجعول «انّ الائمه من قریش»، به سمت برتری دادن قریشیان بر دیگر اقوام، بینش پدرش ابوسفیان را دنبال کرد که بر اساس عصبیت قبیله‌ای به بنی‌امیه گفته بود: ای فرزندان عبد شمس، خلافت را هم چون گوی به یکدیگر پاس دهید (Masudi, 2003). همچنین، معاویه و کارگزارانش با سخنان و رفتارشان درصدد بودند تا تعصب قبایل عربی را برانگیزند. آن‌ها از شاعران عربی خواستند دربارهٔ تفاخر قبیلگی و هجو قبایل رقیب شعر بسرایند تا با تحریک کینه‌هایی برجای مانده از دوره جاهلیت، میان دو قبیله اوس و خزرج یا اعراب قحطانی و عدنانی تفرقه بیندازند. در زمان حکمرانی بر شام، پسر ابوسفیان به صورت سازمان یافته‌ای از ظرفیت تاریخ استفاده کرد و کسانی را به منظور «جعل حدیث و تحریف معنوی قرآن» (Diari Bidgoli, 1999, 2000). در راستای تثبیت قدرتش در شام و گسترش آن به نواحی دیگر استخدام کرد و مبالغه‌هنگامی هم هزینه نمود. در دوران معاویه، احادیث فراوانی در فضایل شام و دمشق وضع شد که شام را بر مکه و مدینه برتری می‌داد. رواج این دست احادیث آن قدر بود که بعدها به تدوین کتاب‌های نسبتاً مفصلی چون: فضائل الشام و دمشق از علی بن محمد ربیع مالکی (م ۴۴۴ق) و تاریخ مدینه دمشق ابن عساکر یا رساله‌های: سمعانی (م ۵۶۲ق) و ابن امیر شاه (م ۹۹۱ق) منجر شد.

در عصر اموی، دربارهٔ فضائل بنی‌امیه و مظلومیت عثمان، حدیث جعل شد و فضائل بنی‌هاشم و به‌طور خاص، علی(ع) به رذائل توصیف گردید؛ حتی، روایاتی در باره فضائل معاویه جعل شد که هیچ مبنای درستی نداشت. عموم محققان در توصیف یکی از مکاتب تاریخ نگاری اسلامی؛ یعنی مکتب شام بدین نکته اذعان دارند که: «این مکتب، چون نمی‌توانست مانند مکتب مدینه و عراق یا یمن با استقلال از سیره و مغازی سخن به میان آورد، ناچار بود با عنایت به خواست حاکمان اموی به مسائلی بپردازد که تعرضی به امویان نمی‌شد و یا به نوعی افتخاراتی هم برای آنان حاصل می‌شد» (Ayeneh Vand, 1998). بدین سان، مکتب شام با استفاده ابزاری از تاریخ با انحراف از رویه نخستین مورخان مسلمان نگرش سیاسی به تاریخ را در بین تاریخ‌پردازان رواج دادند.

از کهن‌ترین و معروف‌ترین کتاب‌های تاریخ اسلام در عصر اموی می‌توان به کتاب *تاریخ الرسل و الامم و الملوک* معروف به *تاریخ طبری* به زبان عربی از محمد بن جریر طبری (وفات ۳۱۰ ه.ق) اشاره کرد که حوادث جهان از آغاز خلقت تا حوادث سال ۳۰۲ ه.ق؛ یعنی تمام دوران امامان شیعه تا غیبت صغری امام عصر(عج) را در برمی‌گیرد. اهمیت این کتاب در این است که نویسنده آن با عصر امامان شیعه‌زیز، اما بر این کتاب نقدهای زیادی؛ به ویژه از سوی شیعیان صورت گرفته؛ مثلاً طبری واقعه غدیر را گزارش نکرده و بیشتر مطالب او از سیف بن عمر و شرح واقعه کربلا هم از کتاب *مقتل الحسین* ابی مخنف نقل شده است، تاریخ را جانبدارانه روایت کرده، به روایان نامعتبر استناد نموده است و... در مجموع، طبری یک فقیه سیاسی بود که به نفع حکومت تاریخ را روایتی کرد و با هر جنبشی علیه حکومت مخالف بود. در مقابل سیره النبویه اثر عبدالملک بن هشام، اهل سنت (وفات ۲۱۳/۲۱۸ ه.ق) که درباره سیره و مغازی پیامبر اسلام (ص) از اعتبار و شهرت بیشتری برخوردار است.

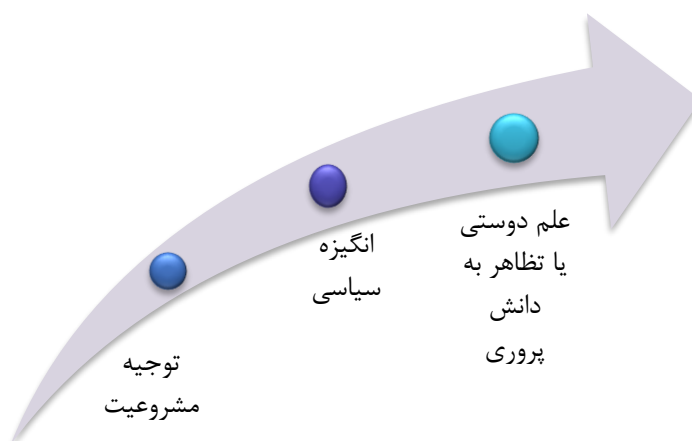
انگیزه‌های دولتمردان عباسی از تاریخ نگاری

عباسیان که خود را از فرزندان عباس عموی پیامبری دانستند و علویان را فرزند امام علی (ع)، پسر عموی پیامبر(ص)، با ادعای تقدم ارث عمو بر پسر عمو و نظریه نبردن دختر، خود را نزدیکتر از علویان و اولاد حضرت فاطمه (س) به پیامبری دانستند، گواه ادعای آنان نامه منصور عباسی به نفس زکیه است که ارتباط حسنیان با حضرت فاطمه (س) را ارتباط نسبی صرف خواند که هیچ گونه حقی از پیامبر (ص) در امور سیاسی ندارند و آنان را متهم به حسادت کرد. همچنین عباسیان از شاعران مدیحه گویی چون سید حمیری (م. ۱۷۳ ق) و مروان بن ابی حفصه (م. ۱۸۲ ق) و... برای مشروع جلوه دادن حکومت خود استفاده می‌کردند (Ashrafi & Khozari, 2017).

عباسیان همچون امویان در تاریخ نگاری اسلامی انگیزه‌های مختلفی داشتند که در نمودار زیر جمع شده است:

شکل ۳

انگیزه دولتمردان عباسی از تاریخ نگاری

۱: توجیه مشروعیت و تقابل با مخالفان

ظاهراً یکی از اقدامات عباسیان در دستکاری تاریخ، برجسته‌نمایی نیای خود ابن عباس بود تا به وسیله این شخصیت که به مفسر قرآن و دانای قوم تصویر می‌شد، آنان همچون امویان که نسبت پیامبر(ص) را به قریشی‌رساندند، سعی داشتند خلافت را در بین قریشیان تداوم ببخشند و می‌خواستند بر تقدس جایگاه خلیفه و مشروعیت زعامتش مهر تأیید زده شود. در واقع، شجره‌نامه‌سازان بنی‌عباس، با تکیه بر صرف همزمانی ابن عباس خردسال با پیامبر اسلام کوشیده‌اند توسط ابن عباس پُلی میان زمان بنی‌عباس و دوران طلایی اسلام بزنند. اهمیت

تعیین کننده این پُل ایدئولوژیکی این است که حدیث نویسان وابسته به دربار عباسیان برای هر تصمیم سیاسی حکومت، بلافاصله یک حدیث اختراع می کردند، آن را به ابن عباس و سپس به عالی ترین مرجع مقتدر اسلام یعنی شخص حضرت محمد (ص) وصل می کردند. بنابراین، شگفت‌انگیز نیست که بیش از ۱۵٪ از ۳۸۳۹۷ حدیث موجود در تفسیر طبری، منسوب به ابن عباس است؛ یعنی طبری ۵۸۳۵ بار نام ابن عباس را ذکر کرده است (*News of the Abbasid Dynasty, 1971*). با این حال، از آن جا که سرسلسله خاندان، عباس بن عبدالمطلب عم پیامبر تا آخر عمر بر شرک اصرار داشت، طرفداران عباسی برای قداست پروری به عبدالله بن عباس توسل جستند و او را تقدیس نمودند. چرا که در عین حال که ابن عباس پسر عم پیامبر بود و بنی عباس را از جهت نسبی به آل رسول (ص) متصل می کرد، به دلیل مقام مفسری قرآن مهر تأیید خداوندی را نیز مدلل می ساخت، یکی از مستشرقان معاصر اذعان دارد که طی دوره گردآوری تفسیر، خاندان عبدالله بن عباس قدرت سیاسی را به قبضه درآوردند، آن هم از طریق مبالغه در تقوا، صداقت و دانش ابن عباس و جعل روایاتی جانبدارانه برای کسب مشروعیت خاندان (Berg, 2009).

بی شک، خلفای عباسی همچون امویان از قدرت اجتماعی امامان شیعه‌تری رسیدند و آن را تهدیدی جدی برای دستگاه خلافتی دانستند. پس، متولیان حکومت کوشیدند قدرت اجتماعی و محبوبیت امامان را بکاهند؛ خلفا با جذب عالمان و تاریخ نگاران و ترتیب دادن مناظرات علمی و قرار دادن آن‌ها با پیشوایان شیعه کوشیدند شخصیت علمی امامان را به بُن بست بکشاند و از حیثیت اجتماعی ایشان کم کنند. نمونه بارز عملکرد مأمون در تعامل با امام رضا (ع) در توس است (Taqoush, 2004)؛ به نحوی که «مأمون اندیشمندان سطح بالای هر فرقه را در مقابل امام قرار می داد تا حجت آن حضرت را به وسیله آنان از اعتبار بیندازد و این به دلیل حسد او نسبت به امام و منزلت علمی و اجتماعی او بود، اما هیچ کس با آن حضرت روبه رو نمی شد جز آن که به فضل او اقرار کرده و به حجتی که از طرف امام بر ضد او اقامه می شد، ملتزمی گردید» (Saduq, 2001).

نمونه دیگر از تقابل عباسیان با رقیبان علوی خود این بود که می کوشیدند تا امام مهدی (عج) را از نسل نیای خود عباس بر شمارند (Faqihzadeh & Sadeghi, 2014)؛ همانند منصور که نام فرزندش را مهدی گذاشت یا اقدامات مهدی عباسی برای تقویت این گمانه که او مهدی آخرالزمان است. همچنین به این بهانه که تفکر قومی باعث جدائی امت اسلامی خواهد شد، با افکار شعوبیه و یا ملی‌گرایانی چون ابن مقفع و اسماعیلیه و فاطمیون مقابله می کردند و شاید از همین رو بود که عباسیان در راه جذب علمای مذهبی، اقدام به تظاهرات دیندارانه و حمایت از اهل سنت کردند؛ البته در مقابل، مخالفان خلافت عباسی و مبارزان فرهنگی با کمک تاریخ نویسی کوشیدند تا پرده از روی حقائق تحریف شده بردارند؛ مثل: علی بن مهزیار (م: ۲۵۴ق) و احمد بن خالد برقی (م: ۲۷۴ق) که با نوشتن تألیفاتی تاریخی در زمینه تاریخ بزرگان و سنن شیعه (Tabatabai et al., 2016) به مبارزه فرهنگی اقدام کردند.

۲. انگیزه سیاسی

کسب اقتدار سیاسی خلفای عباسی را به گردآوری تاریخ نگاران وادار کرد. آنان برای تأمین نیروی انسانی متخصص و کارآمد از مورخان بهره می گرفتند. پیشگام و مبدع این حرکت در خاندان عباسی، منصور، خلیفه دوم عباسی بود که برای کسب قدرت کامل و تثبیت جایگاه پایتخت تازه تأسیس خویش در بغداد، بیت الحکمه را تأسیس کرد و توسعه آن در عصر مأمون باعث ورود سیل آسای دانشوران از نقاط مختلف به عراق شد. خلفای عباسی به سبب دلبستگی عمیق به حکومت به سلامت خود اهمیت شایانی می دادند. از این رو، بهترین متخصصان علم پزشکی و نجوم را جذب می کردند تا از تخصص‌شان بهره گیرند. روی آوردن هارون الرشید و حاکمان مسلمان به پزشکان مسلمان و غیر مسلمان از همین روست (Hitti, 2001).

از آن جا که مورخان دوره عباسی از آزادی بیشتری برخوردار بودند، لذا درباره دوره اموی و تصویرسازی از خلیفگان آل امیه مطابق دلخواه عباسیان با آزادی صحبت کرده، اما در داوری از خلیفگان عباسی چندان بی پروا و آزادانه سخن نرانده اند بلکه کوشیده اند چهره‌ای نیمه مقدس و گاه آرمان‌گرایانه از خلفای عباسی به خواننده بدهند؛ مورخان تواریخ عمومی نیز که رویکرد جانبدارانه از عباسیان داشتند، سعی نموده اند تنها مشروعیت امویان را خدشه دار کنند. آنان با بیان ستم‌های آل امیه بر علویان توسط مورخان سنی، هم مشروعیت سیاسی آن‌ها را زیر سؤال قرار می‌دادند و هم سیمای دین‌مدارانه برای خلفای عباسی ترسیم می‌کردند. تأکید مورخانی چون طبری بر اطلاق نام امیرالمومنین بر خلیفه عباسی از این منظر قابل تأمل است؛ مثلاً در کتاب یعقوبی درباره یک خلیفه اموی آمده: «ولید بن عبدالملک بسیاری گفت و به کم‌خردی و نادانی معروف بود» (Yaqoubi, 1962). در واقع، مورخان از دو شیوه برای نمایاندن دینداری خلفای عباسی اقدام نموده اند: یکی نقد سیاست خلفای اموی و دیگری برجسته نمودن وجه دینی در سیرت خلیفگان عباسی. هر چند نگاه مورخان نسبت به مسئله دین چه درباره امویان و چه عباسیان عاری از جانبداری نیست، اما در مورد عباسیان بیش از امویان جانبداری کرده اند. شاید هم به این علت و نیز به دلیل تفصیل بیشتر تاریخ عباسی در متون، چهره‌ای که از خلفا ارائه شده، بر مورخان قرون بعد نیز تاثیر گذاشته است. از میان مورخان شیعی کسانی مثل: یعقوبی، ابن مسکویه، بلعمی و... و مورخان سنی مانند: طبری، مقدسی و... به دلیل تسلط دستگاه خلافت بر مورخان نمی‌توانستند به بیان ستم‌های بنی عباس بپردازند.

۳: علم دوستی یا تظاهر به دانش پروری

برخی از حکمرانان عباسی به سبب پیشینه تربیتی و محیط رشد به علم و دانش علاقه‌مند بودند و به حمایت از عالمان و دانشمندان می‌پرداختند. هارون و مأمون که تا حد زیادی متأثر از خاندان برامکه و آل سهل بودند، از این گروه حاکمان اند. شمار دیگری از خلیفگان هم برای جلب نظر و تظاهر به حمایت از فرهنگ و معارف اسلامی با پرداخت وجوهی برای ترویج علوم دست زدند؛ نمونه بارز دانش پروری، منصور عباسی، خلیفه دوم این خاندان و هدایتگر مسیر سیاست بنی عباس است که اگر چه خساست و بخل فراوانی داشت، اما به دانشمندان توجه خاصی می‌کرد و برای حضور و فعالیت آن‌ها سرمایه‌گذاری می‌نمود (Zaidan, 1956). بارزترین نمود علم دوستی عباسیان، نهضت ترجمه و به تبع آن رشد تولیدات فرهنگی بود؛ نهضت ترجمه یا جنبش ترجمه به مجموعه تلاش‌های مستمر دانشمندان و مترجمان عصر خلافت عباسی گفته می‌شود که در پی ترجمه متون قدیمی به زبان فارسی میانه یا پهلوی، متون یونانی به عربی بود؛ زیرا زبان عربی از نیمه دوم قرن اول هجری زبان رسمی حاکمان اسلامی بود و مردم عامه به زبان محلی خود سخن می‌گفتند و تازه مسلمانان تنها در مراسم عبادی از این زبان استفاده می‌کردند. هر چند در عصر اموی چند کتاب محدود در حوزه پزشکی و نجوم از یونانی به عربی ترجمه شده بود، اما موردی و شخصی بود و تبدیل به نهضت نشد، اما در پرتو اهتمام و سیاست‌های تشویقی برخی از خلفای عباسی با استفاده از ثروت‌های کلان بیت‌المال توجه جامعه مسلمانان رفته‌رفته به سوی علوم و صنایعی جلب شد که عمدتاً در اختیار تمدن‌های غیرمسلمان قرار داشت. منبع اصلی این توجه آیات قرآن و حدیث بسیاری بود که مؤمنان را به کسب علم و فن ترغیب می‌کرد؛ البته، آن چه بیش از همه در فراهم آوردن شرایط این حرکت اهمیت داشت، فتح و استیلای مسلمانان بر سراسر قلمرو ساسانیان و بخش‌هایی از امپراتوری روم شرقی بود. با تأسیس بیت‌الحکمه توسط منصور، شرایط برای گردآمدن اهل قلم و تاریخ فراهم شد و عباسیان برای جلب نظر ایرانیان و برخورداری از میراث فرهنگی، برای تبدیل بغداد به مرکزی فرهنگی همانند تیسفون دوره انوشیروان ساسانی کوشش کردند؛ منصور در نامه‌ای از قیصر روم خواست تا کتاب‌های یونانی را برای وی بفرستد و متون دیگری نیز به زبان‌های پهلوی، سریانی و عبرانی فراهم نمود و خزانه‌ای از کتب مختلف بنیاد کرد (Ibn Khaldun, 1990). خاندان برمکی نیز در تأسیس بیت‌الحکمه و ترجمه کتب نقش اساسی داشته‌اند. بیت‌الحکمه تا سال ۱۸۱ ق. دایر بود و افرادی در آن به کار ترجمه و تألیف و استنساخ کتب مشغول بودند (Ibn Nadim, 2002).

اوج درخشش بیت‌الحکمه در زمان مأمون است که این مرکز به‌صورت مؤسسه‌ای علمی درآمد. در کتابخانه بیت‌الحکمه غرفه‌های فراوانی بود که هر یک به کاری اختصاص داشت؛ از قبیل: غرفه‌های ترجمه که به دارالترجمه معروف بودند؛ غرفه‌های تألیف؛ غرفه استنساخ؛ غرفه تذهیب و تجلید و صحافی؛ غرفه‌های تدریس؛ غرفه‌های مناظرات و مباحثات کلامی و علمی؛ غرفه‌های مخازن کتب و غرفه‌هایی جهت سکونت شبانه‌روزی دانشمندانی که در بیت‌الحکمه بیتوته می‌کردند. از میان برجسته‌ترین دانشمندان و مدیران غرفه‌های مخازن که با عناوین صاحب بیت‌الحکمه، خازن بیت‌الحکمه، و امین دارالترجمه شهره بودند و عده‌ای دیگر با عناوین کاتب، ناسخ، و مجلّد نیز به کار اشتغال داشتند، می‌توان به علّان بن حسن شعوبی ایرانی از بزرگان برامکه که عالم به انساب بوده و تألیفاتی نیز داشته است و در بیت‌الحکمه به استنساخ کتب مشغول بود (ابن ندیم، ۱۳۸۱:ص ۱۰۵) و یا یحیی بن زیاد فرّاء (۱۴۴-۲۰۷ هـ) نویسنده آثار آثاری چون: مصادر فی القرآن، ایام و اللیالی اشاره کرد. یکی دیگر از دلایل توجه بیشتر به تاریخ، گردآوری اسناد و نامه‌ها و پیمان‌نامه‌های پیامبر اسلام (ص) و نوشته‌های آیات و احادیث و... بود که هسته اصلی کتابخانه بیت‌الحکمه را تشکیل می‌داد. در نتیجه، در زمان مأمون مترجمان بسیاری از عراق، شام و مشرق به بغداد آمدند. چه بسا نسطوریان، صائبین، زرتشتیان، رومیان و برهمنان نیز میان آنان بودند و از زبان‌های یونانی، فارسی، سریانی، سانسکریت، نبطی، لاتین و غیره ترجمه می‌کردند. به دنبال آن، کتاب فروشی و کاغذ فروشی در بغداد رشد یافت. انجمن‌های علمی و ادبی متعددی برپا شد و مردم به مباحثات علمی و مطالعه پرداختند (زیدان، ۱۳۳۵:ص ۲۵۵)، اما با وجود اهتمام خلفای نخستین در تبدیل بغداد به مرکز علمی جهان اسلام، معتصم و سپس، متوکل با سیاست‌های خشک و خشن خویش منجر به زوال علوم شدند. به همین جهت، دانشمندان به سایر ممالک و قلمروی دولت‌های تازه تأسیس مسلمان مهاجرت کردند (همان:ص ۲۵۷).

نتیجه گیری

جستار حاضر که با هدف آسیب شناسی روش تاریخ نگاری امویان و عباسیان نگاشته شد، به نتایج زیر دست یافته است:

۱. در دو قرن اول هجری که عصر امویان بود، تاریخ نگاری ابتدا با تفسیر شأن نزول آیات قرآن کریم، علم انساب و مغازی آغاز شد، اما بنی امیه با ترویج تفکر قضا و قدر، به کارگیری اخباریان به تحریف احادیث و افکار عموم پرداختند و توانستند با تخریب سیمای پیامبر و به ویژه علی بن ابی طالب در تاریخ، ترویج قصه و انساب به جای حدیث و تاریخ راستین و... به حکومت خود تا مدتی ادامه دهند، اما با ظهور بنی عباس و نقد سیاست خلفای اموی و برجسته نمودن وجه دینی در سیرت خلفای عباسی راه بنی امیه را رفتند و به جای تاریخ نگاری، تاریخ نگری کردند؛ یعنی دیدگاه‌های خود و برشی از واقعیت را به نفع خلفای عباسی نگاشتند؛
 ۲. شناخت ایرانیان از دانش تاریخ و وجود مورخان ایرانی در بین مورخان دستگاه خلافت در بیت‌الحکمه هارون طی نهضت ترجمه که در عصر عباسی رونق داشت، بر دیوان سالاری خلفای عباسی تأثیرگذار بوده است؛
 ۳. در قرون سوم و چهارم هـ.ق عباسیان با ادعای دانش دوستی و متأثر از نهضت ترجمه از مورخان برای مبارزه قلمی علیه دشمنان خویش نظیر فاطمیون و شیعیان حمایت می‌کردند از این رو تحریقاتی در تاریخ وارد شد که تا امروز نیز محل مناقشه و بحث است.
- در مقایسه‌ای بین روش تاریخ نگاری امویان و عباسیان باید گفت تاریخ نگاری امویان و عباسیان هر دو دو روی یک سکه بودند، با این تفاوت که در دو قرن اول هجری؛ یعنی عصر امویان هنوز روش واحد و یکدستی برای جمع روش تاریخ نگاری مکاتب مدینه، عراق و ایران وجود نداشت و بیشتر گفتمان نقل گرا حاکم بود، اما در عصر عباسیان با ورود نهضت ترجمه و رشد و تکثیر متون، متون علمی و ادبی ایرانی و یونانی از زبان مبدأ به زبان عربی ترجمه شد. هر چند عباسیان برای این کار مقاصد سیاسی نیز داشتند، اما کارشان علمی تر و یکدست تر بود. ضعف هر دو حکومت توجه به تاریخ نگری و تحریف تاریخ به نفع حکومت وقت بود که از آفات تاریخ نگاری به شمار می‌رود؛ مثلاً مؤلف تاریخ طبری در کتاب خود با وجود معاصر بودن با دوران ائمه اطهار (ع) بیشتر مطالب او به نقل از سایر راویان بیان شده و برخوردی جانبدارانه

با حوادث و جنبش‌های سیاسی علیه حکومت عباسی و اموی نموده است. از سوی دیگر، در دوران امویان و عباسیان، مکاتب تاریخ نگاری شام، یمن و ایران نیز وجود داشت که هر یک ویژگی خاص خود را داشتند و بر پیچیدگی شناخت تاریخ نگاری قرون اولیه اسلامی افزاید. مثلاً مکتب تاریخ نگاری شام بر پندارهای عرب جاهلی، علم انساب و نژاد، افتخارات ایران و روم بدون توجه به سیره و مغازی پیامبر(ص) نظر داشت، پیروان مکتب یمن هم با تفاخر به فرهنگ و آداب و رسوم یمنی‌ها و حاکمانشان و ترکیب این باورها با باورهای دین مسیح، یهود و زرتشتی به قصه پردازی و اسطوره سازی پرداختند، و مکتب تاریخ نگاری ایرانی هم با مشاهده ستم حکام بنی امیه دو دسته شدند: عده‌ای با تشکیل نهضت شعوبیه، با هدف احیای فرهنگ ایران باستان و برتری ایرانیان بر اعراب تألیفاتی نگاشتند تا این باور خود را اثبات کنند و عده‌ای نیز به پیوستن به دستگاه حکومت بنی عباس به ترجمه متون تاریخی - سیاسی از پهلوی به عربی همت گماشتند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی راییت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Aghajari, S. H., Zargari Nejad, G., & Hasani, A. (2001). *Reflections on the Science of History and Islamic Historiography*. Naqsh-e-Jahan.
- al-Duri, A. (1999). *The Emergence of the Science of History among the Arabs*. Zayed Center for Heritage and History.
- Ashrafi, H., & Khozari, A. R. (2017). A Comparative Study of the Legitimacy Foundations of the Umayyads and Abbasids (First Period). *History of Islamic Culture and Civilization*, 8(27), 63-84.
- Ayeneh Vand, S. (1998). *The Science of History in the Context of Islamic Civilization, Volume 1*. Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Ayeneh Vand, S. (2008). *The Science of History in the Context of Islamic Civilization*. Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Berg, H. (2009). Ibn Abbas in Abbasid Era Commentaries. *Ayneh Pazhouh*, 20(118), 17-27.
- Diari Bidgoli, M. T. (1999). Critique and Analysis of the Reasons and Motivations for the Prohibition of Hadith Writing. *Philosophical and Theological Researches*, 1(1), 37-54.
- Diari Bidgoli, M. T. (2000). *A Study on the Israiliyyat in Quranic Commentaries*. Sohrawardi.

- Faqihzadeh, A., & Sadeghi, S. J. (2014). The Role of the Abbasids in Forgery and Distortion of Mahdawi Narrations. *Mashreq Mowood*, 8(29), 135-164.
- Farshchi, M. (2003). Islamic Historiography in the First Two Centuries of Hijra. *Journal of Islamic History*(13), 45-68.
- Hazrati, H. (2003). *The Science of History and Islamic Historiography*. Bustan-e-Ketab.
- Hitti, P. (2001). *The History of the Arabs*. Scientific and Cultural.
- Ibn Ishaq, M., & Hamadani, R. a.-D. I. b. M. (1980). Khwarazmi.
- Ibn Khaldun, A. a.-R. b. M. (1990). *The Muqaddimah of Ibn Khaldun, Volume 2*. Scientific and Cultural.
- Ibn Nadim, M. b. I. (2002). *Al-Fihrist*. Asatir.
- Masudi, A. A. H. (2003). *Meadows of Gold, Volume 2*. Scientific and Cultural.
- News of the Abbasid Dynasty*. (1971). Dar al-Sader.
- Robinson, C. F. (2013). *Islamic Historiography*. Samt.
- Saduq, M. b. A. (2001). *The Eyes of the News of the Imam Al-Ridha, Volume 1*. Saduq.
- Sajadi, S. S., & Alamzadeh, H. (2006). *Historiography in Islam*. Samt.
- Samaran, C. (1991). *Research Methods in History, Volume 1*. Astan Quds.
- Shakouri, A. (2001). *An Introduction to Muslim Historical Perspective and Historiography*. Bustan-e-Ketab.
- Tabatabai, M., Aqili, A., & Hajjarpour Khalaj, S. (2016). The Role of Imam Javad's Companions in Abbasid Era Historiography. *History of Islam*(65), 103-122.
- Taqoush, M. S. (2004). *The Abbasid Caliphate*. Research Institute of the Seminary and University.
- Turkmani Azar, P., & Jangjou, S. (2014). A Comparative Study of Historical Perspectives and Historiography of Nishapuri and Rawandi. *Historical Studies*, 5(1), 43-63.
- Yaqoubi, A. b. I. (1962). *The History of Yaqoubi, 2 Volumes*. Scientific and Cultural Publications.
- Zaidan, G. (1956). *History of the Arabic Language and Literature, Volumes 1, 3*. Dar al-Hilal.